

АРХЕОЛОГІЯ В СРСР І ЗА РУБЕЖЕМ

Категорії «процесуальної археології»

© М. А. Колесніков

Пропонується загальна характеристика нової або процесуальної археології — одного з яскравих напрямків англо-американської археологічної науки. Проаналізовані базові поняття, основні методи та пошуки на шляху створення археологічної теорії (теорії середнього рівня).

У поданій статті розглядаються поняття, що лежать в основі методології «нової археології» — одного з напрямків англо-американської археологічної науки. Він здобув найбільшу популярність по обидва боки Атлантики в 1960—70 рр. і зараз ще зберігає свою популярність. Сама назва цієї наукової школи — «процесуальна археологія» — видається кращою саме зараз, у 80-ті рр., коли «новизна її значно зменшилась»¹.

Процесуальна археологія є надзвичайно складним та концептуально неоднорідним напрямом в археології, тому межі її не завжди досить чітко визначаються критиками, а єдність часто трактується як «суто механічна, а не органічна»² й пояснюється на традиційних дифузійністських схемах або впливом на американську археологію з боку логічного позитивізму³, або наслідками НТР, що позначилося на стилі мислення археологів повоєнного покоління⁴, або зв'язком цього напрямку з ідеями марксизму і неоеволюціонізму⁵, або ж простим посиленням на авторитет лідера американської «процесуальної археології» Л. Р. Бінфорда⁶.

Тому ми не подаємо тут визначення основних понять, що окреслюють головні методологічні принципи «процесуальної археології». У центрі уваги постає лише сама проблема характеру зв'язків цих понять, можливості висловлення їх у більш-менш систематизованому вигляді, що дає змогу визначити на теоретичному рівні межі «процесуальної археології» як об'єкта подальшого дослідження. Таким чином, пропонується стаття має швидше структурно-логічний, аніж історичний характер.

Центральне місце у науковому лексиконі «нової археології» займає категорія «процес». Тому виникає необхідність розшифрувати назву цього археологічного напрямку. В англійській та американській культур-

¹ Renfrew C. Preface // Binford L.R. In Pursuit of the Past.—L., 1983.—P. 8.

² Trigger B. Gordon Childe: Revolutions in Archaeology.—L., 1980.—P. 183.

³ Bruggemann J. More on Socio-archaeology // Curr. Anthr.—1976.—17(1).—P. 147—148.

⁴ Piggott S. Summary and conclusions // Toward a History of Archaeology / Ed. by G. Daniel.—L., 1981.—P. 186—189; Wilson D. The New Archaeology.—N.Y., 1975.—349 p.

⁵ Dunnell R. Evolutionary Theory and Archaeology // Advances...—1980.—Vol. 3.—P. 35—99; Willey G., Sabloff J. A History of American Archaeology.—San-Francisco, 1974.—252 p.

⁶ Klein L. A Panorama of Theoretical Archaeology // Curr. Anthr.—1977.—1(1).—P. 1—42.

но-соціальній (загальній) антропології, що являє собою сплав чотирьох дисциплін — археології, фізичної антропології, етнології та антропологічної лінгвістики⁷ — поняття «процес» охоплює увесь діапазон людської діяльності на всіх її рівнях (від поведінки індивіду до еволюції цілих суспільних систем) і у всіх сферах (екологічній, технологічній, соціальній, релігійній та ін.). Археологія, як і інші науки антропологічного кола, покликана вивчати ці соціокультурні процеси, а відмінність між нею і антропологією існує лише в галузі операціональних процедур: антрополог безпосередньо спостерігає власне процеси, археолог — лише наслідки їх дії, які постають перед ним у вигляді статичних матеріальних об'єктів. На більш високому операціональному рівні — описі — відмінності між археологією і антропологією стають ще більш відносними: на цьому етапі відбувається виділення «одиниць археологічного дослідження», класифікації, таксономії і типології⁸. Оскільки метою типології є «максимальне наближення до реальності поведінки»⁹, то й одиниці археологічного опису частково відповідають одиницям структури людської діяльності. Завдання наступного, вищого, рівня пояснити формальне розмаїття культурних явищ, що спостерігаються й описуються, — саме цей рівень визначається американськими вченими як етап «процесуальної інтерпретації», або власне «процесуальна археологія»¹⁰. На стадії пояснення археолог не може уникати питань, які стосуються причин та закономірностей прояву суспільних форм діяльності, і тут практично зникає межа, що відокремлює археологію від культурно-соціальної антропології¹¹. Таким чином, з точки зору логіки дослідницької процедури в археології поняття «процесуальна археологія» характеризує етап переходу науки від опису культурних явищ до пояснення їх формальної різноманітності і створення на цьому шляху нової картини людської культури як цілісності, що функціонує та розвивається. Отже, і методологічні принципи «процесуальної археології» необхідно розглядати суто у контексті цієї цільової установки, і саме тут повинні виявитися з найбільшою виразністю стиль теоретичного мислення і внутрішній зв'язок наукових категорій, які загалом і створюють основу методологічної цілісності цього археологічного напрямку.

Одна з найбільш поширених помилок, яку допускають критики «нової археології», полягає в тому, що цей напрям розглядають як цілісну *теорію*, тоді як послідовники «нової археології» вбачають у ній насамперед *метод*, «систему питань, спрямованих у минуле»¹². Починаючи приблизно з 40-х рр., коли західна археологічна наука почала вивчати соціокультурні процеси, з'явилися праці, автори яких намагались встановити, які процеси повинна вивчати археологія і на якому рівні соціологічного узагальнення може бути вичерпана її компетенція¹³. З точки зору «процесуальної археології» будь-які міркування з приводу того, що *повинна* і чого не повинна вивчати археологія, будуть мати спекулятивний і, зрештою, передчасний характер. Ми можемо розширити межі об'єкта науки до рівня процесів суспільної еволюції й етногенезу, або, навпаки, звузити їх до завдань реконструкції окремих істо-

⁷ Бромлей Ю. В. О предмете культурно-социальной антропологии и этнографии в трактовке англо-американских и советских ученых // Этнография за рубежом.— М., 1979.— С. 7—22.

⁸ Willey G., Phillips Ph. Method. and Theory in American Archaeology.— Chicago, 1958.— P. 2—4.

⁹ Ibid.— P. 13.

¹⁰ Ibid.— P. 41

¹¹ Ibid.— P. 6.

¹² Renfrew C. Preface...— P. 8; див. також: Clarke D. Archaeology: the loss of innocence // Antiquity.— 1973.— 47.— P. 12.

¹³ Chang K.-C. Rethinking archaeology.— N.Y., 1967.— 167 p.; Clark D. Archaeology and Society.— Cambridge, 1957.— 2d. ed.— 272 p.; Gjessing G. Socio-archaeology // Folk.— 1963.— 5.— P. 103—112; Gjessing G. Socio-archaeology // Curr. Anthr.— 1975.— 16(3)— P. 323—332; Taylor W. A study of archaeology // Amer. Anthr. Assoc.— Memoir, 1948.— 69; Trigger B. Settlement Archaeology— Its Goals and Promise // AA.— 1967.— 32 (2)— P. 149—160; Willey G. Prehistoric Settlement Patterns in the Viru Valley, Peru // Bureau of American Ethnology.— 1953.— Bull. 155.

ричних подій, структур розселення, технології і т. ін.¹⁴— в усіх випадках визначення об'єкта залишається надто розширеним, а сам він — непосильним для археології, доки не буде з'ясовано, які саме аспекти минулих соціокультурних процесів *може* вивчати археологія, не виходячи при цьому за межі власних пізнавальних засобів. Попервах археолог повинен визначити специфіку та загальне коло питань, з якими він може звертатися до свого матеріалу, а цього досягають у ході багатозразових дослідницьких перевірок, а не споглядальними висновками.

Гіпотетико-дедуктивний метод. Вивчаючи природу соціокультурних процесів, «процесуальна археологія» (як і будь-який інший різновид соціоархеології) за необхідністю повинна осмислювати результати досліджень інших наук суспільного кола (соціології, економіки, демографії та ін.). Очевидно, що на цьому етапі метою археології є перевірка й уточнення емпіричних узагальнень і теоретичних положень цих наук на суто археологічному матеріалі. Вся сукупність позитивних знань, що складають зміст цих наук, повинна бути переформульована таким чином, щоб ці знання мали вагу у контексті археології. Реально ця мета досягається лише дедуктивним способом, у ході якого виводиться основоположне твердження однієї чи кількох гіпотез, що в принципі можуть бути перевірені на тому матеріалі, яким безпосередньо оперує археолог. Таким чином, дедуктивний (гіпотетико-дедуктивний) метод дослідження є найбільш сприятливим для вирішення завдань, пов'язаних з переходом до вивчення соціокультурних процесів, тому що дозволяє виділити археологічно значущі аспекти з потоку різноманітної інформації, властивої суспільним наукам*.

Універсальні закони (дедуктивно-номологічний підхід). Специфіка археології як суспільної науки полягає в тому, що вона повинна пояснювати різноманітність соціокультурних процесів *минулого*, звертаючись до археологічної пам'ятки, яка є, по суті, явищем *сучасним*. Включаючи до процесу археологічного пізнання дані наук, що вивчають переважно сучасність, археологія мимоволі змушена зосереджувати увагу на створенні пояснень більш-менш універсального характеру, оскільки ключова гіпотеза, виведена зі знання про сучасність, узгоджується з картиною минулого, одержаною внаслідок археологічних спостережень, тільки в тому випадку, коли вихідне твердження є істинним незалежно від умов місця й часу, тобто коли ці твердження є *універсальними законами*. Археологія на цьому шляху фактично переставала бути наукою, що вивчає виключно минуле, оскільки орієнтація на універсальні, позачасові характеристики досліджуваних процесів підводила археологів до переконання, що «діяльність людини як у минулому, так і нині керується подібними законами та правилами, отже, будь-які закони, сформульовані археологом і перевірені на його матеріалі, можуть бути пристосовані й до сучасності»¹⁵. Методика археологічного дослідження, побудована на цій основі, схематично відображена у вигляді сукупності чотирьох «стратегій»¹⁶ вивчення: 1) процесів минулого за матеріальними залишками минулого; 2) закономірностей процесів минулого за даними сучасної матеріальної культури¹⁷; 3) сучасних суспільних процесів на основі закономірностей опрідечування минулих суспільних процесів; 4) сучасних процесів за їх матеріальними проявами¹⁸.

¹⁴ Klein L. // Curr. Anthr.— 1975.—(16)3.— P. 333.

* У радянській археології лише останніми роками стало зрозумілим, що проблема переходу археології до завдань соціологічних реконструкцій нерозривно пов'язана з проблемами розробки спеціальних методів цього переходу на дедуктивній основі (Деревянко А. П., Симапов А. Л. Методологические проблемы археологического исследования // Методологические и философские проблемы истории.— Новосибирск, 1983.— С. 251—260).

¹⁵ Woodbury R. Archaeology in Anthropology // AA.— 1972.— 37.— P. 338.

¹⁶ Schiffer M. Behavioral Archaeology.— N.Y., 1976.— P. 4—9.

¹⁷ Ascher R. Experimental archaeology // Amer. Anthr.— 1961.— 63.— P. 793—816; Watson P. The Idea of Ethnoarchaeology // Ethnoarchaeology : Implications of Ethnography for Archaeology / Ed. by C. Kramer.— N.Y., 1979.— P. 286—292.

¹⁸ Rathjé W. Modern Material Culture Studies // Advances...— 1979.— Vol. 2.— P. 2—37.

Це спрямування у методологічній орієнтації «процесуальної археології» на завдання пошуку універсальних законів навряд чи доречно пояснювати впливом ідей К. Гемпеля¹⁹. У даному випадку сама специфіка археології як науки, об'єктом якої є минуле, виявилася таким чином, що прийняття дедуктивного методу неминуче призводило до наступного прийняття найбільш твердого його різновиду — дедуктивно-номологічної моделі, яка визнає пояснення істинним лише тоді, коли правила дедукції дозволяють вивести досліджуване явище з формулювання вихідного закону (т. зв. «модель пояснення охоплюючим законом»)*. Відповідно й установка «процесуальної археології» на використання цієї моделі пояснення неминуче «ліквідувала найбільш цінну якість археологічної науки — її часову перспективу, якої позбавлена більшість суспільних наук»²⁰.

Загальна археологічна теорія. Результатом дедуктивно-номологічної процедури дослідження є деяка сукупність законів, що описують вже не сам конкретний об'єкт, а його ідеалізований образ; подальше дослідження здійснюється шляхом операцій з цим «ідеалізованим об'єктом». Як приклад такого типу досліджень, у західній археологічній літературі часто згадуються праці Дж. Дітця і У. Лонгакра, в яких абстрактним, умоглядним, шляхом встановлюються обов'язкові кореляції між формами післяшлюбного поселення і структурою розподілу керамічних стилів у зоні розселення²¹. В контексті досліджень, що провадяться на дедуктивно-номологічній основі, вихідні твердження повинні формулюватися якомога ясніше й однозначніше в одній певній системі понять (принцип експліцитності). Очевидно, що цього принципу можна буде цілком дотримуватися лише, коли вихідні твердження постають органічною частиною цілісної теорії. Це пояснює, чому саме «процесуальна археологія», як жоден інший напрям в англо-американській археології, наблизилася до розуміння важливого місця, що посідає загальна археологічна теорія в дослідженні соціокультурних процесів. Це пояснює й заклики до створення такої теорії. Проте у середовищі «нових» археологів і досі немає повної узгодженості з приводу того, чим саме є ця загальна теорія і якими повинні бути способи її побудови. Деякі послідовники «процесуальної археології» вважають, що функції загальної археологічної теорії може виконувати будь-яка досить струнка соціологічна теорія²². При цьому однак прихильники такого підходу добре усвідомлюють, що, приміром, марксистська теорія суспільно-економічних формацій, «теорія цивілізацій» А. Дж. Тойнбі або «стадіальна теорія» Е. Сервіса не є рівнозначними як за обґрунтуванням, так і за потенційною можливістю пояснення. Однак вибір засад для порівняння цих теорій має, загалом, випадковий характер. Так, Чжан Гуанчжі описав один з наукових напрямів китайської археології, що певною мірою є еквівалентом «нової» археології. Цей напрям визнав загальною марксистську теоретичну концепцію суспільно-економічних формацій. Та зіставляючи цю теорію з концепцією Е. Сервіса, що встановлює стадії суспільної еволюції за ступенем соціально-політичної інтеграції суспільства²³, Ч. Гуанчжі доходить несподіваного висновку, що концепція Сервіса більш придатна для мети, переслідуваної археологічною наукою, бо характеризує три стадії суспільної еволюції (приблиз-

¹⁹ Watson R. The "new archeology" of the 1960s // *Antiquity*.—1972.—46.— P. 210—215.

* *Літ. дус.: Clarke D. Analytical Archaeology*.—L., 1978.—2d ed.—P. 487—488; Klein L. A Panorama...—P. 22—23.

²⁰ Roper D. The Method and Theory of Site Catchment Analysis : A Review // *Advances*...—1979.—Vol. 2.—P. 136.

²¹ Binford L. Methodological Consideration of the archaeological Use of Ethnographic Data // *MH*.—1968.—P. 268—273; Hodder I. Simple correlations between material culture and society: A Review // *The Spatial Organization of Culture* / Ed. by I. Hodder.—L., 1978.—P. 3—24.

²² Clarke D. *Archaeology: the loss*...—P. 16.

²³ *Дус.: Service E. Origins of the State and Civilization : The Process of Culture Evolution*.—N.Y., 1975.—P. 326—331.

но «група», «плем'я», «потестарність») там, де формаційна теорія виділяє й описує тільки одну (первісна економічна формація) ²⁴.

Труднощі «процесуальної археології» у питанні про загальну теорію посилюються ще й зростанням популярності гіпотетико-дедуктивного методу. Це зосередило увагу археологів переважно на завданнях перевірки гіпотез і зробило їх досить байдужими до питання про джерела, за допомогою яких вони перевіряються. Втім, сам досвід теоретичного розвитку «нової археології» показує, що пояснюючі закони аж ніяк не утворюють загальної археологічної теорії, коли підконтрольні положення не ґрунтуються на цілісній теоретичній побудові. Таким чином спростовується твердження визнаного методолога «нової» школи Дж. Хілла, що «тільки перевірка гіпотез відкриває шлях до формулювання законів і створення теорії високого рівня» ²⁵.

Системний підхід. Парадоксальним є те, що однією з найсерйозніших перешкод на шляху до побудови загальної археологічної теорії став системний підхід — один з найефективніших засобів «процесуальної археології», її справжнє «кредо». Ледве не весь оптимізм лідерів і засновників «процесуальної археології» стосовно пізнавальних можливостей археологічної науки ґрунтувався на вірі у майже безмежні можливості системної теорії. У перспективі системного підходу археологічний матеріал не менш інформативний, ніж, наприклад, етнографічний, тому що він, хоча і є лише одним з компонентів соціокультурної системи (матеріальною культурою), в той же час відбиває *структуру* цілої системи ²⁶. Формальні зміни, що відбуваються в одному компоненті соціокультурної системи, пов'язані з відповідними змінами в інших її компонентах; отже, знання законів внутрішньосистемного зв'язку і взаємодії відкриває принципову можливість передбачити й розрахувати реакцію кожного компоненту системи на структурні зміни системи в цілому ²⁷. У своїй ранній статті, що стала згодом своєрідною програмою «нової археології», Л. Бінфорд писав: «Звичайно ж, ми не можемо викопати систему спорідненості або філософію, та ми викопуємо речі, що функціонували в одній системі і з відношеннями спорідненості, і з філософіями» ²⁸. Безперечно, системна теорія має могутній пізнавальний потенціал і багато якостей загальної конкретно-наукової теорії. Проте можливості системного підходу як засобу теоретичного пояснення у межах даних наук повністю зумовлюються характером окремих наукових теорій, що складають зміст системного аналізу і обґрунтовують, зокрема, принцип організації системного об'єкта дослідження. Це питання заслуговує розгляду, тому що більшість лідерів і послідовників «процесуальної археології» сприйняли ідею системного підходу з культурно-соціальної антропології у контексті загальносоціологічної теорії американського антрополога-еволюціоніста Л. А. Уайта ²⁹. Уайт розглядав культурну еволюцію як космічний процес, змістом якого є концентрація та організація вільної енергії Всесвіту. Людська культура трактувалася Уайтом як засіб організації зростаючого обсягу людської енергії, що «приборкується», і в той же час як надбіологічну здібність адаптації людини до мінливих умов свого існування. Відповідно, культура як механізм адаптації підрозділяється на три компоненти: технологічну підсистему, функція якої полягає у безпосередньому оволодінні енергією зовнішнього середовища; соціальну, що є формою організації технологічних процесів, адекватною даному розвитку технології; ідеологічну (когнітивну), що кодує інформацію про дві нижчі під-

²⁴ Chang K.-C. Shang Civilization.— New Haven etc., 1980.— P. 63.

²⁵ Hill J. Seminar of the explanation of prehistoric organizational change // Curr. Anthr.— 1971.— 78.— P. 407.

²⁶ Binford L. Archaeology and Anthropology // AA.— 1962.— 28 (2)— P. 217.

²⁷ Ibid.— P. 218.

²⁸ Ibid.— P. 220.

²⁹ White L. Evolution of Culture.— N. Y., 1959; див. також: Binford L. An Archaeological Perspective.— N.Y., etc., 1972.— P. 105—113.

системи³⁰. Багато положень «культурного еволюціонізму» Уайта, такі як адаптивна функція культури чи розуміння технології як моменту зв'язку між суспільством і природним середовищем, безперечно, імпонували засновнику «процесуальної археології» Бінфорду, однак багато що у цій теорії йшло в розріз з уявленнями «нових» археологів про характеристики, які повинна мати загальна археологічна теорія. З точки зору «процесуальної археології», найсерйознішим недоліком культурного еволюціонізму Уайта було те, що теорія не була «теорією» у вузькому значенні слова, а являє собою величезне емпіричне узагальнення, що не містить «механізму», який пояснює ці узагальнення, так само як механізм «відбору» в еволюційній біології пояснює всю різноманітність фактів прогресивної еволюції³¹. Таким чином, з культурного еволюціонізму Уайта «процесуальна археологія» запозичила лише системний підхід, але в цілому відмовилась від теорії, що лежить у його фундаменті, і, таким чином, фактично обмежила археологічну систематику завданнями суто описового характеру³². Сказане зовсім не означає, що системний аналіз у «новій археології» абсолютно позбавлений теоретичного змісту. Прихильників цього напрямку об'єднують деякі загальні теоретичні положення сучасної еволюційної антропології, яка вважає техніко-економічний компонент культурної системи визначальним у розвитку соціальних та ідеологічних сфер³³. У цьому значенні «археологічною теорією справді є еволюційна антропологія»³⁴. Однак ці теоретичні елементи присутні у працях «нових» археологів неявно, структурно невиділені, що суперечить вимозі експліцитності теоретичних засад дослідження, яка висувається самими ж прихильниками «нової» школи.

Пояснення. Відсутність експліцитної загальної теорії внесла у процедуру системного аналізу небезпечну довільність (безпідставність), коли вибір засад для виділення компонентів системи (технологія, торгівля, фортифікація і т. ін.) зумовлюється, по суті, суб'єктивним ставленням до предмету дослідника³⁵. У сучасній «процесуальній археології» діє, фактично, тільки один критерій порівняння різних принципів археологічної систематизації — більша чи менша можливість використання математичного формалізму під час розрахунку динаміки культурної системи. Така ситуація не могла не викликати, в свою чергу, деякої «аберації» категорії пояснення. Згідно раннього формулювання Бінфорда³⁶, «пояснення полягає у виявленні стійких зв'язків між змінними системи та вимірюванні цих змінних». Інакше кажучи, пояснення є дещо іншим, ніж системний опис. Згодом Бінфорд розширив визначення пояснення і трактував його як теоретичний (у формі законів) опис явищ, що спостерігаються³⁷. Не дискутуючи з приводу правомірності такого трактування природи наукового пояснення, відзначимо важливий момент, що не завжди належним чином враховується критиками: з точки зору «процесуальної археології» ні казуальне, ні функціональне пояснення окремого явища або окремої події самі по собі не мають теоретичного змісту, навіть якщо стосуються таких глобальних історичних проблем, як причини виникнення землеробства чи роль технології металообробки у розвитку стародавніх суспільств. Найбільш виразно з цього приводу висловився К. Ренфрю, який підкреслив, що археолога повинне в першу чергу хвилювати питання «як» проходять соціокультурні процеси, що моделюються під час системного аналізу,

³⁰ *Аверкієва Ю. П.* История теоретической мысли в американской этнографии.— М., 1979.— 288 с.

³¹ *Dunnell R.* Evolutionary...— P. 34—45.

³² *Joshim M.* Breaking Down the System // *Advances...*— 1979.— Vol. 2.— P. 77—117.

³³ *Willey G., Sabloff J.* A History...— P. 183.

³⁴ *Watson P., LeBlanc S., Redman C.* Explanation in archaeology: an explicitly scientific approach.— N.Y., 1971.— P. 164.

³⁵ *Jochim M.* Op. cit.— P. 77—81.

³⁶ *Binford L.* Archaeology...— P. 218.

³⁷ *Binford L.* On Covering Law and Theories in Archaeology // *Curr. Anthr.*— 1978.— 19 (3)— P. 631—632.

а не питання «чому» вони відбуваються, тому що останнє належить до сфери історичних випадковостей³⁸. Таким чином, розбіжності у поглядах «нових» археологів на причини виникнення історичних подій загальною не свідчать про розходження у теоретичних принципах. Проте найсерйозніші суперечності та найважчі проблеми «процесуальної археології» зосереджені саме у сфері завдань побудови загальної археологічної теорії, і саме з розв'язанням цих проблем лідери напрямку пов'язують можливість конституювання археології як повноцінної соціальної (антропологічної) науки³⁹.

Теорія «середнього рівня». У процесі теоретизації археології послідовники «нової» школи зіткнулися з низкою нових проблем, головні з яких були пов'язані з особливостями застосування дедуктивної моделі міркувань в археологічному дослідженні. Виявилося, що ефективність дедуктивного методу залежить від надійності соціологічних інтерпретацій пам'ятки, інакше кажучи — від вірогідності кореляцій між формальними характеристиками археологічного матеріалу і процесами, що зумовили його появу і сучасний вигляд. Як ілюстрація до суті цієї проблеми є посилання на одну з ранніх статей Дж Хілла⁴⁰, яку часто наводять як класичний зразок дедуктивної методики в археологічному дослідженні⁴¹. Досліджуючи 46 споруд, виявлених під час розкопок індіанського пуебло XIII ст. в Арізоні, Хілл здійснив статистичний аналіз їх розмірів і встановив, що формально вони розподіляються на три типи — «великі», «малі», «нетипові». Це дозволило йому висунути припущення про різне функціональне призначення споруд різного типу. Спираючись на дані етнографії індіанців хопі, Хілл далі припустив, що «великі» будівлі з вогнищами призначені для повсякденної діяльності і приготування їжі, тоді як «малі» — для збереження запасів, а «нетипові» — для громадських церемоній. Інакше кажучи, він висунув гіпотезу про функціональну ідентичність пуебло XIII ст. і пуебло сучасних індіанців хопі. З цієї гіпотези Хілл вивів 16 припущень і перевірив їх на археологічних матеріалах, використовуючи для цього лише ті дані, що не були пов'язані з розмірами споруд та наявністю вогнищ (тобто ті, що не залежали від даних, використаних для побудови гіпотези). Перевірки містили функціональний аналіз типів кераміки й знарядь (так, більші кімнати повинні вмещувати і більше розмаїття категорій археологічного матеріалу відповідно до різноманітності форм діяльності; у більших кімнатах повинно знаходитися більше емностей, пристосованих для збереження води, отже, більше великого вузькогорлого декорованого посуду і т. ін.).

Оскільки ці припущення формулювались у математичних термінах, зберігалася можливість повторної чи додаткової перевірки результатів.

Як уже згадувалося, цю роботу Хілла часто наводять як зразкове застосування гіпотетико-дедуктивного методу міркувань в археології. Проти такого трактування рішуче виступив вчитель Хілла Л. Бінфорд: «На мою думку, це нонсенс. Хілл продемонстрував нам класичний зразок індуктивного доказу на основі етнографічних аналогій!»⁴². Мабуть, і сам Хілл не вважав своє дослідження зразком дедуктивного методу⁴³. Причиною непорозуміння, що викликало такі протилежні оцінки праці Хілла, є специфіка предметного відображення процесів минулої діяльності в археологічній пам'ятці. У дедуктивному за формою аналізі, проведеному Хіллом, є одна суттєва прогалина: його автор зробив кілька несуперечливих припущень, що стосуються характеру і видів діяльності (збереження запасів, приготування їжі і т. ін.), а перевіряв їх, посилаю-

³⁸ Renfrew C. Approaches to Social Archaeology.— Cambridge, 1984.— P. 13.

³⁹ Clarke D. Archaeology : a loss...— P. 16—19.

⁴⁰ Hill J. Broken K. Pueblo: Patterns of form and function // New Perspectives in Archaeology / Ed. by S. R. and L. R. Binford.— Chicago, 1968.— P. 103—142.

⁴¹ Watson P., LeBlanc S., Redman C. Explanations...— P. 37—45.

⁴² Binford L. Working at Archaeology.— N.Y., 1983.— P. 16.

⁴³ Binford L. (ed) For Theory Building in Archaeology. General Introduction.— N.Y. etc., 1977.— P. 3.

чись на формальні ознаки археологічних залишків, за припущенням відповідних певним видам діяльності. Одна ланка у низці міркувань Хілла залишилася такою, що принципово не перевіряється — зв'язок між досліджуваням соціокультурним процесом і формою артефактів, між змістом діяльності та її «речовою» оболонкою. Тому докази, висунуті Хіллом, були, за суттю, індуктивними: співвідношення між змінними одного класу явищ (пуебло ХІХ ст.) він поширив на інший клас явищ (пуебло ХІІІ ст.) і, таким чином, побудував емпіричне узагальнення, а зовсім не новий пояснюючий закон. Отже, вже на початку 70-х рр. виявилось, що ефективність дедуктивного методу обмежена специфікою самих археологічних джерел; наступні спроби вирішити цю проблему призвели до виділення у межах «процесуальної археології» нового методу, що отримав назву «дослідження середнього рівня», метою яких оголошувалось встановлення зв'язків, що є точними і трактуються однозначно, між статичною археологічною пам'яткою і соціокультурними та природними процесами, що зумовили його появу і сучасний вигляд. Саме на цьому рівні археологічного дослідження, мета якого фактично полягала в реабілітації дедуктивного методу, цей метод виявився повністю непридатним. Його застосування є виправданим лише тоді, коли дослідник озброєний повною інформацією про умови, в яких діє сформульований закон (у даному випадку можна говорити про умови виникнення різних категорій археологічного матеріалу), але ж метою досліджень «середнього рівня» і є саме реконструкція цих умов! Перевірка гіпотез на цьому рівні стає неможливою, тому що археолог завжди може «підтвердити» свою гіпотезу, що не відповідає даним спостережень, шляхом довільного встановлення особливих початкових умов або ж посыланням на дію якихось додаткових, раніше не врахованих змінних ⁴⁴.

Для того, щоб встановити якомога точнішу та однозначну кореляцію між формами археологічної пам'ятки і шуканими умовами його виникнення, «процесуальна археологія» обрала «метод безпосереднього включення у динаміку процесу», висуваючи на перший план два різновиди допоміжних археологічних досліджень: етноархеологію і археологічний експеримент. На перший погляд здається, що в цих нових завданнях насправді немає нічого нового: інтерпретація минулих культурних залишків на основі аналогій, набутих практикою спостережень сучасних процесів життєдіяльності має таку ж давню традицію, як і сама історія археологічної науки. У межах цієї традиції інтерпретація археологічних даних, що проведена у згаданій праці Хілла, має вигляд цілком «природної» і такої, що не викликає принципових заперечень — більшої різноманітності форм діяльності дійсно повинна відповідати більша різноманітність категорій археологічного матеріалу і т. ін. Та суть проблеми полягає якраз у тому, що «нові» археологи рішуче відкидають саму можливість суто «природних» археологічних інтерпретацій. Однаковою мірою вони заперечують і можливість проведення археологами «об'єктивного» опису археологічних матеріалів і побудови на його основі «багатоцільових» або «універсальних» класифікаційних схем ⁴⁵. Все наше знання про минуле є наслідком висновків, та немає жодної крихти знання, яка була б результатом безпосередніх спостережень і «органічних констатацій» ⁴⁶. Характер цих висновків обумовлено характером теоретичних концепцій, крізь скло яких археолог вивчає наданий матеріал. «Висловлена у такій спрощеній формі, ця думка не видається різючою відвертістю. А зрештою вона і є основною ідеєю нової археології» ⁴⁷. Багато інтерпретацій археологічних висновків, які сьогодні здаються цілком «природними» («органічними»), колись сти-

⁴⁴ Binford L. Working...— P. 13, 18—19.

⁴⁵ Hill J., Evans R. A model for classifications and typology // Models in Archaeology.— L., 1972.— P. 231—274.

⁴⁶ Renfrew C. Approaches...— P. 3—4.

⁴⁷ Renfrew C. Preface...— P. 9.

калися із різкими запереченнями, коли їх концептуальний зміст суперечив пануючим науковим парадигмам: досить згадати атмосферу недовір'я, що більш ніж 20 років оточувала знахідки Буше де Перта або долю сумно відомого відкриття Саутуоли в Альтамірі⁴⁸. «Коли археолог знаходить кам'яну річ, загострену з одного боку і клиноподібну з іншого, то він визначає її як неолітичну сокиру. Він може твердити, що це «природний» висновок і що він не вимагає ніякої моделі. Та це не так. Тільки тому, що сокира відома археологу з його власного досвіду і тому, що він може порівняти її форму з сучасними знаряддями, він і може визнати цю річ «сокирою». Ясно, що у такому випадку він використовує функціональну модель, побудовану на основі сучасних аналогій»⁴⁹. Якщо такі аналогії будуються на концепціях, які не перевіряються або не явно виражені, то археолог може опинитись у полоні глибоко замаскованої ілюзії «об'єктивності» опису і «природності» первинних інтерпретацій⁵⁰. На думку прихильників «процесуальної археології», дослідження «середнього рівня» повинні розірвати це «хибне коло» залежності наших спостережень від змісту концепції, що пояснює минуле, це ж «хибне коло» зводить інтерпретації до виявлення цих апріорних концепцій, що присутні навіть у мові нашого опису. Тобто інтерпретації повинні бути ізольованими від апріорних соціологічних концепцій або, користуючись термінологією «нових» археологів, «зміст теорії середнього рівня не повинен залежати від змісту загальної археологічної теорії»⁵¹.

Однак ні Бінфорду, ні іншим прихильникам «процесуальної археології» не вдалося вирішити головного (з їх власної точки зору) методологічного питання про те, що ж повинно визначати зміст теорії середнього рівня і яким чином можна забезпечити її «інтелектуальну незалежність» від загальної археологічної теорії.

Розрив між двома рівнями археологічної теорії повинен швидше викликати протилежну ситуацію, дуже схожу на ту, що завжди запально критикувалася «новими» археологами, коли неявні та невизначні теоретичні положення приховано присутні у спостереженнях та інтерпретаціях археологів.

У цілому під час аналізу праць, присвячених дослідженням «середнього рівня», важко позбутися враження, що на цьому етапі потенціал «процесуальної археології» у галузі теоретичних завдань є повністю вичерпаним. Зрозуміло, це не означає, що вичерпаний потенціал засобів одержання нових знань. Навпаки, саме в галузі досліджень «середнього рівня» «процесуальна археологія» демонструє найефективніші якості своєї методики; її прихильникам вдалося зруйнувати багато наукових «міфів» і показати значно складнішу, ніж це колись вважалося, картину минулого людства⁵².

У даній статті ми намагалися показати, як з наближенням «процесуальної археології» до проблематики досліджень «середнього рівня» нова мета та засоби її досягнення вступали у протиріччя зі старою, спочатку декларованою методологічними принципами і поступово вистискувала їх з арсеналу пізнавальних засобів. Проте ці «конкуруючі» принципи з необхідністю виводились один з одного, їх зв'язок будувался на загальній програмній установці «процесуальної археології». Саме це дає підстави зробити висновок про завершення теоретичного розвитку «процесуальної археології». Головні питання поставлено; «коли відповіді на них будуть знайдені. Нова археологія перетвориться на Стару археологію»⁵³.

⁴⁸ Clarke D. Models and paradigms in contemporary archaeology // Models in Archaeology / Ed. by D. L. Clarke.—L., 1972.—P. 5, 6.

⁴⁹ Neustupny E. Whither archaeology? // Antiquity.—1971.—177.—P. 37.

⁵⁰ Hill J. The methodological debate in contemporary archaeology // Models in Archaeology.—L., 1972.—P. 63—65.

⁵¹ Binford L. Bones: Ancient Men and Modern Myths.—N.Y. etc., 1981.—P. 29.

⁵² Wilson D. The New Archaeology.—P. 308—323.

⁵³ Clarke D. Archaeology: a loss...—P. 17.

М. А. Колесников

КАТЕГОРИИ «ПРОЦЕССУАЛЬНОЙ АРХЕОЛОГИИ»

В статье исследована логическая и историческая связь важнейших понятий, лежащих в основе методологии англо-американской процессуальной («новой») археологии: «процесс», «объяснение», «гипотетико-дедуктивный метод», «системный подход», «универсальные законы», «общая археологическая теория» и «теория среднего уровня». Показано, что связь между этими понятиями носит жесткий, направленный характер; принятие одной категории с необходимостью ведет к принятию всей их системы. Исследование характера этих связей на теоретическом уровне дает более точное представление о сущности и границах «новой археологии».

М. А. Kolesnikov

CATEGORIES OF "PROCESSUAL ARCHAEOLOGY"

Logical and historical interrelationship of basic methodological conceptions are studied as underlying the methodology of the Anglo-American processual ("new") archaeology: "process", "explanations", "hypothetico-deductive method", "system approach", "universal law", "general archaeological theory" and "middle range theory". It is shown that correlation between these conceptions is of rigid directive character; a conception of one category leads necessarily to recognition of all their system. Investigation of the character of these interrelationships at the theoretical level gives a more precise notion about the essence and boundaries of "new archaeology".

Одержано 04.04.88

У ВИДАВНИЦТВІ «НАУКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1990 Р. КНИГА

Моця А. П.

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ ЮЖНОРУССКИХ ЗЕМЕЛЬ IX—XIII ВВ.

16 арк.: іл.: 3 крб. 30 коп.

Монографія присвячена систематизації та інтерпретації матеріалів усіх відомих на сьогодні поховальних комплексів, залишених населенням південноруських земель у IX—XIII ст. В різні часи на даній території було вивчено 6500 підкурганних та ґрунтових поховань, які містять інформацію з питань соціального та етнічного складу населення Давньоруської держави, специфіки світогляду східних слов'ян за доби середньовіччя. Простежені генеральна лінія еволюції поховального обряду: кремація (на стороні, потім на місці поховання), інгумація (на рівні давнього горизонту, потім нижче давньої поверхні), що було викликане, в першу чергу, соціально-економічним розвитком східнослов'янського суспільства, а також намічені головні напрями, за якими здійснювалась початкова феодалізація південноруських земель. Визначений ступінь впливу на поховальну обрядовість (і відповідно на всю ідеологію в цілому) релігії класового суспільства—християнства. Зібрані матеріали підтверджують, що пережитки язичництва зберігались у світогляді широких мас аж до навали орд Батия.

Для археологів, істориків, етнографів, викладачів і студентів вузів.
